

ÇİNARƏ RZAYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

AZƏRBAYCAN VƏ DİGƏR TÜRK XALQLARI BAYATILARINDA VARIANTLILIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə əsas məqsədimiz Azərbaycanda toplanan bayatıların türk dünyasında variantlılıq məsələlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Həmcə kiçik, lakin zəngin məzmun çalarına malik olan bayatılar özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bir çox bayatılar vardır ki, onlar bu gün həm Türkiyə, Alıuska, Qaqauz, Kərkük, həm də digər türk xalqlarının folklorunda işlənilir. Həmçinin o da qeyd olunub ki, bəzi bayatılar türk xalqlarının folklorunda məzmunca saxlanılmış, forma baxımından müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Məqalədə türk xalqlarında işlənən bayatılara aid nümunələr verərək fikrimizi təsdiqləmiş oluruq.

Açar sözlər: Azərbaycan, türk, bayatı, ortağ, müqayisə.

İnsan ruhunu oxşayaraq dildən-dilə, nəsilən-nəslə, əsrdən-əsrə, ağızdan-ağıza keçib gələn folklor nümunələrindən janr etibarı ilə ən çox yayılanı bayatılardır. Həmcə kiçik, lakin dərin mənası olan “bayatılar insan həyatının canlı poetik salnaməsidir. Onun varlığını, mənəvi aləmini dünyaya göz açdığı çağdan ömrünün son anlarına kimi müşayiət edir, duyum və hisslərinə estetik, bədii zövq aşılayır” [1, s. 4]. El ədəbiyyatının ən geniş yayılmış qollarından biri olan bayatılar öz mövzu müxtəlifliyi ilə seçilir. Belə ki, bayatıların mövzu dairəsi genişdir. Bayatıların əhatə etdiyi mövzular bunlardır: Vətən, qürbət, mərdlik-namərdlik, eşq-məhəbbət, sevgi, xoşbəxtlik, bolluq-bərkət, ayrılıq, intizar, istək-arzu, qəm-qüssə, üzüntü, öyüd-nəsihət, hörmət-ehtiram, xeyir-dua, qarğış, ağı, şənlilik, toy-düyün və s. Bayatılarda insana məxsus müsbət və gözəl xüsusiyyətlər, saf məhəbbət, həyat eşqi, qəm, kədər, ayrılıq, vətən sevgisi və sairə yanaşı “dostluq, sədaqət, humanizm meyilləri ilə birlikdə, şairənə bir dillə, az sözlə, böyük və dolğun fəlsəfi məna ilə ifadə olunmuşdur” [1, s. 4].

Bayatıların mövzu əhatəsi geniş olması ilə bərabər söylənmə yeri də müxtəlifdir. Toy və xına mərasimlərində, hər hansı sevincli gündə söylənilən bayatılar və s.

Bayatılar həmçinin türk xalqlarının regionlarında da geniş şəkildə kök salmış və yayılmışdır. Belə ki, bizim bayatıların bərabər “pərvəriş tapan özbək, türkmən, qaqauz, türk, kərkük qoşuq-mani xoşbəxtləri də həmin poetik aləmin özülünü təşkil edib yüzilliklər boyu yaşamış, zəngin, tükənməz bir xəzinəyə çevrilmişdir” [1, s. 5]. Tanınmış türk yazar, publisist və dramaturq Ə.Nesinin təbircə desək, “hər bir millətin böyüklüyü onun əhalisinin çoxluğuna və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənləşdirilir. Hər bir xalqın böyüklüyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəyyənləşdirilir” [2, s. 219]. Bu qədimlik və zənginlik folklorlarda da öz əksini tapır. Biz də bu qədim və zəngin folklor janrı olan bayatıları tədqiqatə cəlb etmişik.

Azərbaycanda toplanan bayatıları digər türk xalqlarında toplanan bayatıların qarşılıqlı şəkildə müqayisə etdikdə bunların həm eyni olanı, həm də bir az dəyişik formada olanları ilə rastlaşırıq. Deyilən fikirlərə aid aşağıda bir neçə nümunəyə diqqət yetirək:

Azərbaycan: Bulaq başı toz olar,
Üstü dolu qız olar.
Mən sənə gül demərəm,
Gülün ömrü az olar [1, s. 145].

Qaqauz: Kala böyür saz olur,
Saz açılıb yaz olur.
Mən yarımə gül deməm,
Gülün ömrü az olur [10].

Türkiyə: Bağçalarda saz olur
Gül açılır yaz olur
Mən yarımə gül deməm
Gülün ömrü az olur [5, s. 283]

Kərkük: Bağçalarda saz olur
Gül açılır yaz olur
Mən yarımə gül deməm
Gülün ömrü az olur [7, s. 108].

Kırım tatarları: Dərya dibi saz olar,
Gül açılsa, yaz olar.
Mən sənə gül demərəm,
Gülün ömrü az olar [9, s. 15].

Qeyd edək ki, verilən bayatılarda Azərbaycan dili ilə İraq türkmənlərinin dilinin çox yaxın olduğunu görürük. "Kərkük xoyrat və manilərinin tanış olduğum nümunələri göstərir ki, istər düşüncə yolu, istər obrazlar silsiləsi, istər iztirab, həsrət, ümid, sevinc və kədərlərinin ifadə forması etibarlı ilə İraqın türkdilli sakinləri azərbaycanlılara çox yaxındırlar" [4, s. 236-241].

Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə demək olar ki, bəzi dəyişikliklərin olması baxmayaraq hər bir nümunə eyni mənanı verir. Türkiyə və Kərkük variantında verilən bayatılar eynidir. Sonra daha yaxın olanı qaqauz variantıdır. Azərbaycan variantında isə bayatının başlıq hissəsi fərqli formada verilməmişdir. Amma əvvəlki misraların fərqli verilməsinə baxmayaraq hər beş bayatının son iki mısrası və ümumi mənası eynidir. Verilən hər beş nümunədə gülün gözəl və ömrünün az olması deyilir. Bunun üçün də yarları gülə bənzətmirlər.

Digər bayatılara nəzər salaq:

Azərbaycan: Bu bağlar olmayaydı,
Sarılib solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Heç biri olmayaydı [1, s. 169].

Türkiyə: Bu dağlar olmasaydı
Çiçəyi solmasaydı
Ölüm Allahın əmrir
Ayrılıq olmasaydı [5, s. 283].

Kırım tatarları: Dəryalar dolmayaydı,
Çiçəklər solmayaydı,
Ölüm Allahdan gəlir,
Ayrılıq olmayaydı [9, s. 62].

Axıska türklərinin bayatıları da öz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, onların çəkdiyi vətən həsrəti, yurd dərdi, özləm hissləri, eləcə də gələcəyə ümid də bayatılarının əsas mövzu dairəsini təşkil edir. Yuxarıda verdiyimiz bayatıya Axıska türklərinin folklorunda da rast gəlirik:

Bu bağlar olmayaydı,
Sarılib solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Heç biri olmayaydı [3, s. 112].

Verilən bu bayatıya qaqauzların folklorunda da rast gəlirik:

Bu dağlar olmayaydı
Çiçəklər solmayaydı
Ölüm Allahtan gəlir
Ayrılıq olmayaydı [13].

Verdiyimiz nümunədə fərqlilik çox azdır. Hətta Azərbaycan və Axıska bayatı nümunələri tamamilə eynidir. Hər beş bayatıda güllərin, bağların sarılıb solmaması, ayrılıq olmaması arzu edilir.

Nümunələrə diqqət etdikdə görürük ki, türk xalqlarının düşüncə və təfəkkürü oxşardır. Bayatılar (manilər) türk düşüncəsinin, türk təfəkkürünün təsiri nəticəsində meydana gəlmiş və bu gün də öz dəyərini qoruyur. Ta qədim zamanlardan bu günə qədər Türk xalqlarının birliyi, həmrəyliyi daim müşahidə olunmuşdur. Bundan sonra daha çox olacağına şübhəmiz yoxdur.

Vətən mövzusunda Azərbaycanda toplanan bir nümunəyə diqqət yetirək:

Qəribəm bu vətəndə,
Gözüm yoldan ötəndə.
Qəriblik yaman olur,
Baş yastığa yetəndə [1, s. 16].

Axıska: Qəribəm bu vətəndə,
Qərib quşlar ötəndə.
Gövlüm göyərçin oldi,
Durmiyer yad vətəndə [3, s. 89].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bayatıların mövzu dairəsi genişdir. Onların içərisində önəmli yerlərdən birini tutan Vətən mövzusunda olanlardır. Məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələrdə Vətən həsrəti, vətən sevgisi öz əksini tapmışdır. Belə ki, bayatılarda insanın harda olmağından asılı olmayaraq Vətən üçün darıxmağını, vətən həsrətini, vətən sevgisini görürük. Bu bayatılardan aydın görürük ki, "xalq öz ana yurdunu, onun təbii gözəlliklərini həmişə sevmiş və poetikləşdirməyə çalışmışdır" [6, s. 148].

Bayatıları zənginləşdirən digər bir xüsusiyyət də onlarda atalar sözlərinin, öyüd-nasihətin, hikmətli sözlərin və alqışların yer almasıdır. Bu xüsusiyyətlər öz zənginliyi ilə bayatılarda da xüsusi mənə çaları qatmışdır.

Bayatılardan olan orta q xüsusiyyətlərdən biri də yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlərin əks olunmasıdır. Təhlillər apardığımız zaman öyüd-nasihətin, hikmətli sözlərin və alqışların əks olduğu bayatılara da xeyli sayda rast gəldik. Belə bayatılar Azərbaycan, Tür-

kiyə, Axıska və digər türk xalqlarının folklorunda çoxluq təşkil edir. Dediymiz fikirləri aşağıda verdiyimiz nümunələrlə təsdiqləyə bilərik.

Məsələn:

Əzizim il yarası,
Ağrıdır il yarası
Xəncər kəssə sağalar,
Sağalmaz dil yarası [1, s. 223].

Əzizim aman gündə,
Sözün də aman gündə.
Dost kimdi, düşmən kimdi,
Tanırsan yaman gündə [1, s. 218].

Azərbaycan bayatları kitabından verdiyimiz bu nümunələrdə "Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz", "Dost dar gündə tanınar", "Dost yaman gündə tanınar" və ya "Yaxşı dostu yaman gündə sına" atalar sözlərinin mənə mahiyyəti özünə yer tapmışdır. Belə bayatlar həm də nəsihət xarakterlidir. Bu nümunələrdə atalar sözləri olduğu kimi verilməyə də eyni mənada verdiyi açıq-aydın görülməkdədir.

Yuxarıda "Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz" atalar sözünün işləndiyi birinci bayatıya Kərkük folklorunda da rast gəlinir. Məsələn:

Gül yarası;
Bülbüldə gül yarası.
Xəncər yeri sağalar,
Sağalmaz dil yarası [7, s. 253].

Türkiyə:

Altın dişim qanamaz
Sevda mənə yaramaz
Ver ana sevdimi
Özü düşən ağlamaz [11].

Lokman dünya heç demiş
Əkdiniyi biç demiş
Dördli zoru görünce
Keç igidim keç demiş [12].

Birinci nümunədə axırıncı misra "Özü düşən ağlamaz" atalar sözü ilə tamamlanmışdır. İkinci nümunədə isə "Nə əkərsən onu da biçərsən" atalar sözü işlənmişdir. Onu da qeyd edərkən ki, atalar sözləri bayatılarda bəzən olduğu kimi verilir, bəzən bayatıya, yəni qafiyəyə, heca sayına uyğun gələn deyər dəyişik formada işlənmişdir. Elə yuxarıda verdiyimiz iki nümunədə deyilən fikir öz əksini tapmışdır. Belə ki, birinci nümunədə atalar sözü olduğu kimi, ikinci nümunədə isə bir az yığcam formada verilmişdir. "Lokman dünya heç demiş, Əkdiniyi biç demiş" misralarının mənası yuxarıda verdiyimiz "Nə əkərsən onu da biçərsən" atalar sözü ilə eyni mənəni ifadə edir. Hər iki atalar sözünün nəinki Türkiyə folklorunda həmçinin Azərbaycan folklorunda da işlənmə tezliyi yüksəkdir.

Axıska türklərinin folklorunda atalar sözləri ifadə olunan bayatılara xeyli sayda rast gəlinir. Məsələn:

Əzizimə Vətəndə
İgid gərək Vətəndə
Elin sözü bir olsa
Yağı qoymaz Vətəndə [3, s. 96]

Axıska folklorundan verdiyimiz bu nümunədə "Elin gücü bir olsa, düşməni dara çəkər", "El bir olsa zərbi kəən sındırar", "El bir olsa, dağ oynadar yerindən" mənalarını ifadə edən atalar sözləri işlənmişdir. Bu atalar sözləri də işlənmə tezliyi yüksək olanlar sırasındadır.

Kərkük:
A yağa;
Düşmən baxar ayağa
Sən məclisə gedərkən
Hər kəs qalxar ayağa [7, s. 59]

Yuxarıda verilən bayatıda "Dost başa baxar düşmən ayağa" atalar sözünü ifadə edən "Düşmən baxar ayağa" misrasını görürük. Ləp əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bayatılarda atalar sözlərinin ya bir hissəsi, ya da müəyyən dəyişilmə forması verilir. Məhz bu bayatıda da atalar sözünün tamamı yox, bir hissəsi ifadə olunmuşdur.

Yazılanlarda belə noticəyə gəlinir ki, Azərbaycan folklor nümunələri ümum türk folklorunun inkişafında böyük rol oynamışdır. Azərbaycanda toplanan bayatılarda digər türk xalqlarının folklorunda bəzi hallarda olduğu kimi, bəzi hallarda isə məzmunu saxlanılmaqla forma baxımından dəyişik formalarda işlənilib. Hər bir xalqın özünün təfəkkürü, düşüncəsi, məntiqi bayatılarda öz əksini tapmışdır.

Təhlillər zamanı həm Azərbaycanda toplanan bayatılarda, həm də digər türk xalqlarının folklorunda atalar sözləri ilə ifadə olunmuş bayatılara da xeyli sayda rast gəldik. İşlənmə tezliyi yüksək olan bu atalar sözləri bir çox bayatıların əsasən də son misralarını təşkil edir. Bu da bayatıların nə qədər dərin mənəyə malik olmasını bir daha sübut edir. Bayatlar həmcənə kiçik olmasına baxmayaraq həm mövzu dairəsi, həm də mənə çalarları baxımından müxtəlif və genişdir. Demək olar ki, nəvələrimizdən, babalarımızdan gələn bu folklor nümunəsi hər dövr üçün öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Məhz bizlər də bunu gələcək nəsillərə ötürərək daim yaddaşlarda yaşatmalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bayatları. Bakı: XXI Yeni Nəşrlər Evi, 2004, 304 s.
2. Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Respublika elmi-praktik konfransı, 18-19 May. Bakı, 2017, 250 s.
3. Əhmədli A. Qubadlı Q. Axıska türk folkloru. Bakı: Nurlan, 2008, 269 s.
4. Məmmədov E. Naxçıvan və Kərkük bayatılarında variantlılıq məsələləri. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Naxçıvan: Tusi, 2007, № 3, s. 236-241.
5. Şükrü E. Halk edebiyatına giriş. Ankara: Başer, 2004, 785 s.
6. Əfəndiyev P. Şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 404 s.
7. Paşayev Q. İraq-Kərkük bayatları. Bakı: Yazıçı, 1983, 348 s.
8. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, III c. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
9. Türk xalqları folkloru. I kitab, Kırım-tatar xalq şeirindən seçmələri. Bakı: Nurlan, 2013, 180 s.
10. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcehbhesi/2015/dekabr/466641.htm>
11. <http://www.usakkulturturizm.gov.tr/TR,75320/siirler-destanlarturkulermanilertekerlemelerininleragi-html>
12. [https://tr.wikisource.org/wiki/Maniler_\(L\)](https://tr.wikisource.org/wiki/Maniler_(L))
13. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78522/gagavuz-sozlu-turk-edebiyati.htm>

**ПРОБЛЕМА ВАРИАТИВНОСТИ В БАЯТАХ АЗЕРБАЙДЖАНА
И ДРУГИХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ**

Основная цель статьи состоит в исследовании частоты использования в тюркском мире баят, собранных в Азербайджане. Небольшие по форме, но обладающие богатством оттенков содержания, баяты отличаются уникальными особенностями. Есть много баят, которые используются сегодня и в фольклоре турецкого народа, а так же в мескетинском, гагаузском, киркукском и фольклорах других тюркских народов. Кроме того, было отмечено, что некоторые баяты с точки зрения сохранения формы подверглись некоторым изменениям. Используемые в статье примеры баят, взятые из фольклора тюркских народов, подтверждают наше мнение.

Ключевые слова: Азербайджан, тюркский, баяты, обций, сравнение.

Chinara Rzayeva

**THE PROBLEM OF VARIABILITY IN BAYATS OF AZERBAIJAN
AND OTHER TURKIC PEOPLES**

The main purpose of the article is to investigate the frequency of use in the Turkic world of the bayat collected in Azerbaijan. Small in form, but rich in the content shades, bayats have unique features. There are many bajat that are used today in the folklore of the Turkish people, as well as in the Meskhetian, Gagauz, Kirkuk and folklore of the other Turkic peoples. In addition, it was noted that some bayat from the point of view of preserving the form underwent some changes. The examples of bayats used in the article, taken from the folklore of the Turkic peoples, confirm our opinion.

Keywords: Azerbaijan, Turkic, bayats, general, comparison.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)